A PROTETIC ÎN LIMBA SCRIERILOR AROMÂNEŞTI DE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Nistor Bardu
Universitatea *Ovidius* Constanța

A prothétique dans la langue des écrits aroumains de la fin du XVIIIe siècle (Résumé)

*La prothèse de a, l'un des phénomènes phonétiques les plus représentatifs du dialecte aroumain, est plus rare dans les écrits de Th. Cavalioti, Daniil Moscopoleanul et Constantin Ucuta, écrivains aroumains d'Albanie de la fin du XVIII*ème *siècle, que dans les autres patois aroumains. En présentant cette situation linguistique, nous sommes arrivé à la conclusion que les Aroumains d'Albanie, surtout ceux d'autour de Moscopole, ont vécu plus longtemps avec des sujets parlant le roumain commun (le protho-roumain).*

A protetic

Proteza lui *a* înaintea cuvintelor care încep cu *r, l* dar şi cu alte consoane[1] este considerată o particularitate importantă a aromânei[2].
Th. Capidan. a observat distibuția diferită a acestui fonetism: mai frecvent în graiurile de sud şi mai rar în cele de nord.[3] Acestora din urmă le aparțin graiurile în care au scris Theodor Cavalioti, Daniil Moscopoleanu şi Constantin Ucuta, ale căror opere *Πρωτοπειρία* „Prima învățătură" (1770), *Εισαγωγικη διδασκαλία* „Învățătura introducătoare" (1794), cuprinzând excepțional pentru vremea respectivă *λεξικον τετραγλωσσον* „Lexicon în patru limbi": greacă, aromână, bulgară şi albaneză şi respectiv *Νεα παιδαγωγία* „Noua învățătură" (1797), au constituit surse fundamentale pentru cunoaşterea dialectului aromân. Precizăm că exemplele din text sunt luate din ediția Per. Papahagi, *Scriitori aromâni din secolul al XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti, 1909.

Notăm fenomenul în *acumpăru*[4] "a cumpăra", Cav.14, *alavdu* "a lăuda" Cav. 397 *şi alăvdátŭ* "lăudat", Uc. 59; *aluptu* "a lupta", Cav. 717; *amare* "mare", Dan. 136/12 şi *amarea* "marea", Dan. 116/1, Ųc. 95/48; *andreapta* prep. (*de n-andreapta* "la dreapta"), Uc. 79/22, 85/31; *arradu* "a rade", Cav. 680; *arákŭ* "a răpi", Cav. 79; *arrădu* "a râde, a minți", Cav. 161; *arămăne* "rămâne", Dan. 149/18 şi *arrămăne*, Uc. 69/10; *arățime* "răcoare, frig", Cav.

ISSN – 12223 – 7248 © Ovidius University Press

BDD-A3596 © 2002 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 16:19:48 UTC)

1162, Dan. 126/7; *arrăvdare* "răbdarea" Uc. 93/44 şi *arrăvdarea* "răbdarea" Uc. 77/18; *arroámigu* "a rumega" Cav. 512 şi *se arumigari(g`ela)* "de vei rumega, mesteca (mâncarea)" Dan. 169/28; *asparde* "sparge, strică" Dan. 153/21 şi *aspárdere* "spargere, stricăciune" Uc. 93/46 .

În cuvinte de alte origini decât latină l-am înregistrat în *agărşescu* "a uita" Cav. 43; *agudescu* "a lovi" Cav. 496, 529; *agunescu* "a prigoni" Cav. 232 şi *aguneaşte* "se goneşte, se alungă" Dan. 148/18; *alik'escu* "a lipi" Cav. 433, se *alik'eşti* "să lipeşti" Dan.150/19 şi *alik'itŭ* "lipit" Uc. 83/27, *amálumă*[5] "aur" Cav. 572, Uc. 99/52 (*amálumă*) [17]. Ocurența în cuvinte care încep cu o vocală o menționăm în *aumbră* "umbră, fantomă" Cav. 334 şi *auă* "struguri" Cav. 927.[6]

În *amvălescu* "învelesc" Uc. 67/15 şi *amvălire* "învelire, acoperire" Cav. 880 avem a face cu o transmitere a prefixului *in- (im-)* la un cuvânt de origine slavă: *in-valiti* şi apoi cu evoluția fonetică respectivă .[7]

În exemplele *asparu* "a speria" 884, Dan. 165/26 (*aspari*); *astingu* "a stinge" Cav. 862, *aştergu* "a şterge"; *azboru* "a zbura" Cav. 756 şi varianta *asboare* "zboară", pers. III sg. *azmulgu* "a zmulge" Cav. 566, avem de a face cu propagarea lui *a* protetic la cuvinte care încep cu *n* şi *s*. [8]

În legătură cu originea protezei lui *a,* cercetătorii acceptă în general ideea că este vorba de o inovație a aromânei [9] care s-a produs la început în condițiie rostirii lui *r* inițial,[10] de la care fenomenul s-a propagat şi la cuvinte care încep cu alte consoane.[11]

Forme fără *a* protetic

Remarcând mai rară frecvență a lui *a-* în graiul aromânilor din nord, Th. Capidan ilustra fenomenul cu exemple din graiul aromânilor din Macedonia, din scriitorii moscopoleni din secolul al XVIII-lea şi din **Codex Dimonie**.[12]

În ceea ce ne priveşte, am înregistrat forme fără *a-* protetic în: *va se cŭmpăru*[13] "voi cumpăra", Dan. 132/10; *fură*[14] "fură" v. ind. prez. pers. III pl. (*furl´i fură noaptea* "hoții fură noaptea") Dan.145/17; Uc. 65/1; *răkie*[15] "rachiu", Dan. 176/32, 135/11; *rrăńe*[16] "râie" Cav. 1167; *(r)rău*[17] "râu", Cav. p.242, Dan. 134/11 şi *(r)râu*[18] "râu" Cav. 806; *rcoare*[19] "răcoare" Dan. 126/7; *ruşunatu*[20] "ruşinat" Dan. 128/8, *rşine* (*la se aibă rşine*)[21] "să-i fie ruşine" Dan. 163/25 şi *rrşăne*[22] "scăparea" Uc. 79/21, *yińe* [23] "vie" Dan. 130/9 [24], care, în alte graiuri ale aromânei, prezintă, de obicei, un *a* protetic.

Dar cele mai interesante exemple de absență a protezei lui *a-* sunt

BDD-A3596 © 2002 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 16:19:48 UTC)

termenii din familia lexicală a apelativului etnic *rrămănŭ*, "cu *r* inițial pronunțat ceva mai apăsat[25], întâlnite în textul lui Ucuta: *rrămănŭ*: 69/9; *rrămăneasca* "(limba) românească" 67/4 şi *rrămâneşti* 67/5 .

Ne punem întrebarea dacă în aceste cazuri *a* protetic a lipsit de la început sau a apărut ca la celelalte grupuri de aromâni în condițiile cunoscute şi a dispărut ulterior din cauza unei evoluții fonetice particulare a sunetului respectiv.

Luând în considerare concordanțele lingvistice existente între aromână şi graiurile dacoromâneşti din Banat care pledează pentru apartenența genetică a aromânilor la grupul românilor vestici sau apuseni[26], precum şi părerea lui G. Ivănescu care susține migrarea mai târzie a unor aromâni în Albania[27], credem că apelativul etnic *rrămăn* îşi are originea în conviețuirea mai îndelungată a moscopolenilor cu vorbitorii românei comune.[28] Aceeaşi explicație s-ar putea da şi pentru celelalte forme fără *a* protetic sau cel puțin pentru o parte din ele.[29]

Note

[1] Capidan , Aromânii, p.224 proteza lui *a* înainte de *c, f, g, y, h , i, l, m, n, p, r, s, u, v şi z.*

[2] Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu* , p.225 , crede că acest fenomen fonetic desparte aromâna de toate celelalte dialecte ale limbii române.

[3] Împărțirea aromânei în graiuri de sud şi graiuri de nord, operată de Capidan (*Aromânii*, p.194 şi passim) este înlocuită în prezent de împărțirea în doua mari unități dialectale, după prezența (respectiv absența) vocalei *î* în sistemul vocalic. Pentru Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu*, p.223, graiurile de tip A, majoritare, sunt cele cu sistemul vocalic cu seria centrală completă (*a-ă-î*), iar graiurile de tip F (fărşerotesc) sunt graiurile în care sistemul vocalic este identic cu acela al românei comune, cu seria centrală incompletă, deci fără vocala *î*. Saramandu, *Aromâna*, p.427, precizează care sunt graiurile aparținătoare fiecăreia dintre cele două ramuri:
a) cu sistemul vocalic format din 7 vocale sunt graiurile *pindean, grămustean* şi cel al aromânilor din Olimp, desprins din graiul pindean;
b) cu sistemul vocalic format din 6 vocale sunt graiurile *fărşerot, moscopolean, muzăchear*, al aromânilor din Gopeş şi Molovişte, Beala de Sus şi Beala de Jos.

[4] Vezi *infra* şi varianta fără *a-: va se cumpăru*.

[5] Cf. *DDA* s.v**.** *agărşesu, agunescu , alikescu, amalomă , asusescu* (pentru *isusescu*).

[6] Alte exemple cu *a* protetic la Capidan, Aromânii, p.224-225. Autorul menționează că "la aromânii din Albania *a* protetic lipseşte la unele cuvinte" şi citează exemple din scriitorii moscopoleni. Vezi *infra* cf. şi Caragiu-Marioțeanu, *Liturghier*, p. 78-80.

[7] Vezi *DDA* s.v. Capidan, *Aromânii* p.226-227 ajunge la convingerea că "cel puțin în graiul aromânilor din nord, la cuvintele inițiale cu *n(m*) proteza lui *a* apare mai des atunci când cuvântul precedent se sfârşeşte cu o consonantă".

BDD-A3596 © 2002 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 16:19:48 UTC)

[8] Capidan, loc. cit. p. 227. Această propagare spune autorul mai departe, "a fost ajutată şi de formele latine compuse cu prefixul *ex-* care trebuia să dea *as-: asbor (azbor)*< ex-volo(...) *ascap*< ex-scapo ..." etc. Ar putea fi vorba, aşadar, de o predispoziție a vorbitorilor de început ai aromânei de a lua într-o altă formă (evoluată) pronunția prefixului *ex-* în cuvintele citate: *asparu*<lat *expavorare*; *astingu*<lat *extinguere*; *azboru*<lat *exvolare*; *aştergu*<lat *extergere*; *azmulgu*< lat *exmulgere* (cf. *DDA* s.v.).

[9] Iorgu Iordan face excepție de la această părere, considerând că *a* protetic la aromâni este de origine greacă (cf. Capidan, *Aromânii*, p. 225).

[10] Discuția referitoare la acest fenomen este redată de Th. Capidan, *op. cit.*, p. 227-227: Tiktin: *a-* s-a produs mai întâi la cuvintele începătoare cu *r-*; Capidan: proteza lui *a* se datorează rostirii "mai tare" a lui *r* fenomen analog în bască şi neogreacă. Citându-l pe Al Rosetti, Caragiu-Marioțeanu, *Fono-morf. arom*. p.61 şi *Compendiu*, p.225, precizează: *a* reprezintă «concretizarea» valorii vocalice, de fonem «cu aer», «deschis», a lui *r* într-o altă fază a evoluției limbii. Sala, *Contrib. fon. ist.* p.23: *a-* are drept cauză caracterul forte al consoanelor *r* şi *l*.

[11] Vezi *supra*.

[12] Capidan, *Aromânii* , p.225.

[13] Vezi şi varianta *acumpăru*, *supra*.

[14] *DDA* s.v. *afur*.

[15] *DDA* s.v. *arăkie*.

[16] *DDA* s.v**.** *arîńe*; în acest caz avem pierderea lui *a* protetic din lat. *Aranea.*

[17] *DDA* s.v. *arău.*

[18] *DDA* s.v. *arîu.*

[19] *DDA* s.v. *arăcoare*. Notația lui Daniil din textul original *έστε ρκοάρε* a fost transcrisă de Per. Papahagi cu cratimă: este- *rcoare*, *ε* poate reda un *e* (<*ea*): *este-arcoare* > *este-rcoare* > *este-rcoare*. Aceasta înseamnă o rostire legată, în care funcția protetică a lui *a* a fost preluată de *e* din finalul cuvântului *este* în condițiile fonetice arătate. În ancheta noastră la Nisipari am înregistrat *éste-arcoáre*, ceea ce ne face să credem că transcrierea lui Per. Papahagi ar putea fi corectă. Capidan, *Aromânii*, p.225 citează *rcoare* din textul lui Daniil alături de *răcoare* din *Codex Dimonie*.

[20] *DDA* s.v. *aruşinedzŭ.*

[21] *DDA* s.v. *aruşine*. Şi în notația *se aibă rşine* ar putea fi vorba de o pronunție legată. La Nisipari am înregistrat *arşine* (vezi *DDA* s.v.).

[22] *DDA* s.v. *ascăpare.*

[23] *DDA* s.v. *ayińe.*

[24] Printre alte exemple de absență a protezei lui *a*, Capidan, *Aromânii*, p. 225 dă şi pe *kicăsescu* "simt, înțeleg" Dan 124/6 (la Uc 65/1 *se kicăsescŭ*), dar în acest caz este vorba de o aferează: *akicăsescu* <gr. *ανεικαξω* "a înțelege" cf. *DDA* s.v.

[25] Capidan, *Fărşeroții* , p.116, *Aromânii*, p.4.

[26] Saramandu, *Concord. lingv. arom. şi gr. Banat* p.231 pentru împărțirea vorbitorilor străromâni în răsăriteni şi apuseni cf. Puşcariu *I.L.R.*, p.255-256.

[27] Ivănescu, *Probl. capit. rom. lit.* p.325; I.L.R. p.309-312.

BDD-A3596 © 2002 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 16:19:48 UTC)

[28] Bardu , *Un grai aromânesc din Dobrogea* p. 42-43.Şi astăzi aromânii din Greava, vizitaţi de noi în 1989, la întrebările "*Ţi h'iţ voi* ?" "*Ce sunteţi voi*?" şi " *Ţi limbă zburiţi*?" (ce limbă vorbiţi?) au răspuns *rămăń* şi *rămăneşte*, într-adevăr cu *r* cu mai multe vibraţii, iar unii cu vibraţii uvulare. *Rumân* din româna comună, rezultat conform legilor fonetice, a fost întâlnit ca atare de Th. Capidan în unele versuri populare (cf. *Aromânii, p.3)* . Vezi şi *DDA* s.v. *rumăn* .
[29] Nu excludem posibilitatea ca în unele cazuri *a* protetic să fi căzut din cauze exclusiv fonetice, vezi *supra.*

BIBLIOGRAFIE

Bardu, Nistor, *Un grai aromânesc din Dobrogea*, în "Analele ştiinţifice ale Universităţii Ovidius", Secţiunea Filologie, IV, 1993, p. 38-44.
Capidan, Th., *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1932.
Capidan, Th., *Fărşeroţii. Studiu lingvistic asupra aromânilor din Albania*, în Dacoromania, VI, 1929-1930, Bucureşti, 1931, p. 1-210.
Caragiu Marioţeanu, Matilda, *Compendiu de dialectologie română*, Bucureşti, 1975.
Caragiu Marioţeanu, Matilda, *Fono-morfologie aromână*, Bucureşti, Editura Academiei, 1968.
Caragiu Marioţeanu, Matilda, *Liturghier aromânesc*, Bucureşti, Editura Academiei, 1962.
Codex Dimonie – Der Codex Dimonie von Gustav Weigand, in jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, I, IV-VI, Leipzig, 1894, 1897-1899.
DDA: Papahagi, Tache, *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic*, Bucureşti, Editura Academiei, 1974.
Ivănescu, G., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1947.
Puşcariu, Sextil, *Istoria limbii române, epoca veche*, Bucureşti, 1987.
Sala Marius, *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei, 1970.
Saramandu, Nicolae, *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984.
Saramandu, Nicolae, *Concordanţe lingvistice între aromână şi graiurile din Banat*, în „Limba română", XXXV, 1986, nr. 3, p. 225-233.

BDD-A3596 © 2002 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 16:19:48 UTC)